

О. В. Яковлева

ВЕРБАЛЬНІ ТА АКЦІОНАЛЬНІ СИМВОЛИ “ВОГОНЬ” І “ПІЧ” В ОБРЯДІ НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ

В статті розглядається вогонь, як акціональний і предметний символ в обряді народження дитини. Основні функції вогню у цьому обряді — захисна й очисна. Таку ж роль відіграють похідні символи: піч, вугілля, червона тканина.

Ключові слова: вогонь, піч, Сонце, Місяць, Зоря.

The symbolism of fire in the custom of child birth is being viewed in the article. The author analyzes symbolic actions with fire (action symbolism), objects which pursue the defense function of fire (red material, coal etc).

Key words: fire, stove, the Sun, the Moon, the Sunrise.

У міфологічній свідомості наших предків існували чіткі паралелі між космогонією (творенням, “народженням” Всесвіту), тобто початком життя в природі, і початком людського життя. “Космогонічний міф, — пише М. Еліаде, — служить зразковою моделлю для всіх видів “діяння”. Ніщо краще не забезпечує успіху в творенні та творчості (будь то селище, дім чи дитина), ніж копіювання космогонічного “творіння” [16, 16]. На таку символічну спільність вказували І. Нечуй-Левицький [9], М. Максимович [7], С. Килимник [5].

І. Нечуй-Левицький так пояснює зв'язок народження Всесвіту і людини: “На думку про сотворіння людського тіла з дерева, а людської душі з огню навело людей небесне з'явище грому і блискавки в літніх хмарах, звідкіль розвивається початок життя в природі, де в небесному мировому дереві життя, в хмарах запалюється свічка мирового життя і божественна іскра — блискавка... Тут ми бачимо ту саму ідею про початок мирового життя, як і про початок людського життя: блискавка б'є в хмару і викресує з неї іскру світового життя” [9: 133].

У космогонічних віруваннях, що закарбовані в колядках і щедрівках, відбулося уявлення давніх людей про початок Світу як першопшлюб Сонця й Місяця, Землі й Неба, Води й Вогню. В усіх міфологіях світу при початку світотворення стоять Вогонь і Вода, як чоловік і жінка при народженні мікрокосму — людини. Саме шлюбіві Води й Вогню присвячено свято Купала, де зустрічаємо і вогнища, і купання або обливання водою.

“Отже, дощ, що спадає на землю, — це вода, запліднена вогнем, світлом, і від нього все родить. Це водночас шлюбне поєднання неба (чоловіка) і землі (жінки), після цього вона родить жито-пшеницю і всяку пашницю. Відгомін цих уявлень зберігається в піснях, баладах, повір'ях, обрядовості”, — робить висновок Л. Іванникова (15: 33).

Так, наприклад, у народних віруваннях закріпилося уявлення, що навесні Ярило-Сонце відчиняє небо і випускає тепло, дощ та росу на землю. В результаті відбувається “запліднення” Землі-матері. У веснянці з Волині співається:

*Та Урай матку кличе: та подай, матко, ключа
Одімкнуди небо, випустити росу, дівоцьку красу [10: 108].*

Творення Всесвіту в уявленні прадавніх людей — це прообраз утворення сім'ї, тобто наявність жіночого і чоловічого начала як єдиного цілого, що не розрізнялось у міфологічній свідомості (див. дослідження В. Г. Таранця), а пізніше уособлювалося в образах Сонця, Місяця, Зорі, Синього Моря, Дунаю (в текстах це і чоловік, і жінка), від яких тільки й міг народитися і макрокосм, і мікрокосм. Це закріпилося в такому тексті:

*Ой як не було ще ні Землі, ні Неба,
А що й було тільки лиш Синєє Море,
А посеред моря Золотая Іва. — Радуйся!..
Та й урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Золотий Камінчик,
Стає із того каменя ясен Панич — Сонце. — Радуйся!..
Ще урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Світел — Срібен Камінь,
Стала з того каменя Світла Панна Місяць! — Радуйся!..
Ще урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Золотий Пісочок,
Стали із пісочку Дрібні Звіздочки!
Радуйся! Ой радуйся, люде,
Світ Божий засвітився! [8: 4].*

Тексти колядок та щедрівок донесли, мабуть, найдавнішу ідею творення сім'ї за аналогією світотворення, часто з нашаруваннями християнства:

*На горі, на кам'яній, щедрій вечор, добрий вечор!
Влохи куют, церкву будуют, з трьома верхами, з трьома вікнами.
В перім віконці — яснеє сонце, в другім віконці — ясний місяченько,*

*В третім віконці — ясні зірки. Ясний місяць — сам господар,
Ясне сонце — господинька, ясні зірки — сго дітки [14: 122].*

Весільні обрядові пісні також яскраво ілюструють космогонічні уявлення щодо творення сім'ї:

*... Йде Івасьо до дівки, як ясний місяць до зірки [14: 221];
Слала зоря та до місяця: — Ой місяцю, мій товаришу, не виходь же ти
раній мене, ізійдемо обоє разом, освітимо небо і землю, зрадується
звір у полі і гість у дорозі. Слала Марусенька до Василька:
Ой Васильку, мій суджений, не сади посаду раній мене,
Обсядемо обоє разом, звеселимо два двори разом.... [там само, 236].*

Непослідовність у називанні сонцем/місяцем то жінки, то чоловіка у вищенаведених текстах стає абсолютно зрозумілою і за логікою, і хронологічно, якщо долучити результати наукових етимологічних досліджень. “Назви світил, — зауважує В. Г. Таранець, — появились пізніше поняття світла взагалі та його назви. Очевидно, що Сонце, Місяць і Зоря (зорі) являли собою в уявленні древніх українців триєдине ціле, кожна частина якого могла замінювати іншу” [11: 69–71].

Погляди наших далеких предків на сім'ю як найдавнішу форму спільноти людей закріпилися у мові. “Індоевропейське суспільство, — пише В. Г. Таранець, — характеризувалося зародженням і розвитком таких внутрішніх ланок: сім'я — рід — община — плем'я. Наявність епох матріархату і патріархату привело до зародження родослівних ліній — материнської та батьківської [12: 159]. Розкривши етимологію важливих для нас понять, науковець дійшов висновку, що найдавніше значення лексеми “людина” передбачає такий семантичний розвиток: родина — рід — родити — рости — високий — верх — дерево. “Дослідження свідчать, — пише В. Г. Таранець, — що “сім'я — община — плем'я” були характерними для індоевропейців у давнину та у період після розпаду мови-основи [12: 98]. У індоевропейській словоформі “damater” первісним необхідно вважати значення “земля-мати”, а кореневу частину *dama-/deme-* можна інтерпретувати як “хазяйка в домі” (пор. з укр. *доматар* зі смислом “хазяїн дому”). “Суфікс *-tar*, — пише В. Г. Таранець, — мав значення “цілісності” та “двоїстості”, тому словоформа *ie. *damater* генетично включала в себе поняття “хазяїн/хазяйка дому”. Таким чином, — робить висновок дослідник, — можна прийняти, що *ie. *dom-* мало значення “сім'я”, в якій основну функцію виконувала жінка. Більше того, розвиток слова зі значенням “мати” передбача-

ється у напрямку: *ie. *dama-ter* “одна в сім'ї, старша в сім'ї” — **matar* “мати” [12: 100].

Відомий український етнограф Хведір Вовк, порівнюючи річний цикл обрядів з родильними, відмітив, що останні “не такі численні та далеко не такі цікаві, як рокові...” [2: 192]. Це пояснюється великою таємницею народження і тим, що вагітну жінку вважали “нечистою”, тобто такою, що мала зв'язок з нечистою силою, яку треба боятися й остерігатися. По-друге, народження дитини передбачало безліч табу як для майбутньої матері, так і для найближчих родичів і до, і після народження дитини.

Однак, незважаючи на велику таємницю народження, обряд на різному рівні описували Д. К. Зеленін, Н. К. Гаврилюк, В. Борисенко, О. Кондратович тощо. Проте, в усіх дослідженнях згадується символ вогню. За народними віруваннями “оберігає людину не лише живий вогонь, але і його символи (пізніші за язичницьке божество вогню — О. Я.): хрест, сіль, часник, віск, вуглина... Таку ж символіку має і червоний колір — колір вогню і сонця...” [15: 49].

Простежимо символічне значення вогню самого по собі, а також вогню в печі в усіх його проявах, що має відношення до народження (“творення”) мікрокосму людини й роду в цілому, починаючи з міфології.

“За стародавнім міфом, — пише В. Войтович, — бог-громовержець послав з неба блискавку, запалив нею на землі вогонь і збудував перше вогнище. У тому ж вогні він породив і душу першої людини, призначивши їй служити вогнищу, і встановив сімейний союз, домогосподарство і жертвний обряд. Вогнище стало визнаватися сімейним, родовим божеством, що оберігає щастя дому і родичів, верховну владу над якими і господарський нагляд чинив старший у родині” [3: 82].

З трипільських часів сакральним вважалося місце, де зберігався вогонь в печері, а пізніше в печері-хаті. Отже, цілком зрозуміло, що символом материнського начала й непорушності сім'ї у слов'ян була піч. “Піч — наче мати рідна”, — казали в давнину [3: 374].

Важлива роль печі в народних повір'ях і обрядах обумовлена найдавнішим культом вогню і пов'язаного з ним культу предків. В огні (а згодом — на печі) поселяється Дід-домовик, який захищає всю родину від злих сил, хвороб чи лиха. “Вогнищу в печі предки приписували чудодійні сили покровителя роду. Тому піч була тим священним місцем, де жінка має народжувати дитину. У той же час піч — обитель

померлих членів родини. За повір'ям, піч може взяти хвору дитину і повернути її здоровою” [там само].

На етимологічну спорідненість слів “піч” і “печера” вказують різні словники (Старославянський словарь (по рукописям X-XI веков), с. 445; А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, с. 54).

Щодо історії вогню Степан Килимник згадує про стоянки первісних людей — синатропа та неандертальця, де в результаті археологічних розкопок знайшли залишки природного вогню. “Здобувати ж вогонь людина навчилася значно пізніше: є думка, що штучне здобування вогню належить до старої, кам'яної доби; у новій кам'яній добі (неоліті) вогонь уже використовувався ширше. У кожній печері, пізніше штучній печері-хаті, зберігався вогонь, що носив назву “Очаг”. Очаги в ту пору були священні. Коли очаг погасне — то було велике, не до описання горе, подібне смерті” [56 75].

Цікавими в цьому плані вважаємо етнографічні дослідження. “Вариста українська піч завжди займала внутрішній кут хати з одного боку від вхідних дверей і була обернена своїм отвором (*челюстями*) до фасадної стіни (*чільної, входової, передньої*), в якій були вікна... В білоруських хатах Полісся та Карпат майже до початку ХХ ст. побутувала архаїчна форма курної печі (*куражка, піч по-чорному*), дим від якої йшов просто в хату” [20: 136].

Д. К. Зеленін звернув увагу на те, що у східних слов'ян для збереження вогню з лівого боку в печі робилося спеціальне заглиблення — загнета (рос. бабка, бабурка; укр. припічок). В це заглиблення з печі замітають гаряче вугілля, притрушують попелом. Хороша хазяйка завжди дбала про те, щоб вугілля завжди було гаряче і в будь-який час можна було роздути вогонь. У білорусів зафіксована традиція при переїзді у новий дім спочатку вносити туди вогонь “із очага”, а потім вносити увесь скарб [4, 130].

Л. Іванникова, досліджуючи символіку вогню в українців, писала про те, що “переходячи в нову хату, господиня вибирала жар із старої печі, шанобливо звертаючись до вогню, як до предка: “Ходімо, дідусю, на нове місце!” А перенісши його в нову хату, заговорювала:

Огонь-богач, не йди од нас! Хто тебе буде звати — не йди з хати! [15: 45].

Піч для вогню як живої істоти була житлом. Мабуть, саме тому за аналогією (в результаті метонімічного перенесення, що ґрунтується

на просторовій суміжності) піч у фольклорних текстах виступає живою, антропоморфною істотою:

Наша піч теркочет, чогось она хочет... У нашої печи золотії плечи... [14: 171]
Ой піч наша регоче, короваю хоче... [там само];
Наша піч корогодит, на ноженьках ходит... [14: 174].

Д. К. Зеленін виділяє в обряді народження дитини три моменти: саме народження, прилучення до роду та очищення матері, новитухи, дитини. Вважаємо, що правомірним буде й виділення періоду підготовки до “народин”, який пов'язаний з “неписаними правилами і табуаціями” [6: 13]. Вагітній жінці заборонялося дивитися на пожежу (грозу), бо злякавшись і торкнувшись свого тіла, вона могла “персидати” дитині червоні плями. В. Борисенко вбачає в цьому табу “перешитки гомеопатичної магії, в основі якої лежить закон подібності, що, власне, було притаманним багатьом народам світу” [1: 101].

Не повинна була майбутня мати лізти в піч чи витрушувати сажу, щоб дитина не мала задуху (ядуху, астму). Цю ж ціль переслідували, забороняючи жінці дмухати на вогонь, роздмухувати жар, примовляючи при цьому: “Фу-у-у”. В іншому випадку, вважалося, що така дія може спровокувати втрату плоду, що може зникнути, як той подих [6: 13–14].

Заборонялося повертати до печі недопечений хліб, бо при пологах дитина повертатиметься назад [там само, 15]. У цьому табу відчувається відгомін вірувань, що піч сама по собі є пограниччям між світами; а через пічну трубу здійснюється зв'язок як із зовнішнім світом, так і з потойбіччям. У міфологічній свідомості закріпилося уявлення, що діти “приходять” у цей світ із потойбіччя, мають прямий зв'язок з померлими предками, тому й потребують очищення (звідси й давня традиція називати новонароджену дитину ім'ям померлого родича). Пригадаймо повість М. В. Гоголя “Вечори на хуторі поблизу Диканьки”. Саме через пічну трубу до хати залітає чорт, що уособлює нечисту силу, і так само з хати вилітає відьма. Текст підтверджує ідею про піч як пограниччя між світами:

Кучерявий піч вимітає, кучерявий в піч заглядає. Пече наша, пече [14: 175].

Не бажано було вагітній жінці з'являтися на похоронах. Коли ж такої участі не можна було уникнути, жінці радили взяти з собою шматок червоної матерії чи стрічки як символ вогню, який перебрив на себе його очищуючу силу, сприяв захисту матері і дитини від негативного впливу як мерця, так і емоцій присутніх [6: 15].

Про те, що під час пологів запалювали свічу, бо свято вірили в магичну силу вогню, писали майже всі дослідники родинної обрядовості.

О. Кондратович наводить текст народної пісні, з якої дізнаємося про те, що вирішальну роль у благополучних пологах відіграла не тільки баба-повитуха, а й свіча, яка палала: *Як мене родила, сім раз замирала,*

*Воскова свіча всю ночку палала. Воскова свіча всю ночку палала
Смертенная 'вдежа в головках лежала [6: 22].*

Свіча “палала, а не світила, — зауважує дослідниця, — вона вперто боролась за два дорогоцінних життя — матері і дитини” [6: 23].

В. Борисенко описала народні вірування у те, що душу новонародженого прилітають охороняти янголи, і на їх честь три доби на вікні горіла богоявленська свічка. На Херсонщині свічка горіла до хрестин, щоб нехрещену дитину вночі не було підмінено злими духами. “Щоб не була обмінна”, — кажуть старі люди [1: 102].

Після пологів нехрещена дитина абсолютно незахищена від злого, нечистого духу і потребує особливих захисних символічних дій, спрямованих на збереження її життя і здоров'я. Зрозуміло, що ці дії обов'язково мають бути пов'язані з домашнім вогнищем і з піччю. Д. К. Зеленін описує такі дії в обряді українців. Перш за все, новонародженого загортають у стару сорочку батька, якщо народився хлопчик, або сорочку матері, якщо це дівчинка. У рукав цієї сорочки кладуть вузлик з вугіллям, шматочок глини від домашньої печі (печину), шматочок хліба з салом, або замість них — сіль і свічку. Другий вузлик з цими ж предметами кидають на перехресті доріг зі словами: “На тобі, чорте, плату!” [4: 322].

Думка про те, що новонароджена дитина є занадто вразливою, “незахищеною” у цьому світі, виникла дуже давно. Життєвий досвід людей постійно підтверджував це. Саме тому в обряді народин так багато різнорідних акціональних символів, спрямованих на захист дитини.

Найсильнішою вважалася захисна сила вогню, тому що в ньому уособлювалось не тільки божество Сонця, а й Місяця і Зорі. Про це переконливо свідчать глибокі етимологічні дослідження В. Г. Таранця, що суттєво впливають навіть на інформацію словників. Дозволимо собі зупинитися на важливих для нашого дослідження висновках науковця. “Очевидно, — пише В. Г. Таранець, — що Сонце, Місяць і Зоря (зорі) являли собою в уявленні древніх українців триєдине ціле: нікого немає вище і всі виступають рівноправними. Це був досить да-

лекий час у житті слов'ян, коли у їх свідомості предмети чи явища існували у тернарних опозиціях, які зародилися у час переходу від матриархату до патріархату... Проте з часом серед трійки встановлюється ієрархія залежності, у якій головну роль Господаря чи чоловіка сім'ї виконує Місяць.

Тристоронні відносини вийшли з бінарних, більш давніх, які, як показує фольклорний матеріал, являли собою протиставлення Місяця / Сонця, з одного боку, та Зірок, з іншого. Тут Місяць і Сонце виступають як тотожні у своїх діях, як “очі” одного ества...” [11: 69–70].

В обряді народження дитини Д. К. Зеленін виділяє серед інших таку символічну захисну дію, що допомагає вберегти дитину від хвороб: гола повитуха з голою дитиною на руках обходить навкруги лазні (бані), промовляючи заклинання, щоб ранішня зоря забрала у дитини всі можливі хвороби [4: 322]. Такий акціональний символ підтверджує думки В. Г. Таранця про ототожнення в міфологічній свідомості предків божеств світла (пор. “...назви світил появилися пізніше поняття світла взагалі та його назви” [11: 71]).

Ми відносимо цю символічну дію до найдавніших і таких, що пов'язані з вогнем.

Прокоментуємо вислів про жінку, яка шойно народила, наведений О. Кондратович з посиланням на Г. Аркушина: “Впала с печи” [6: 23]. Очевидно, тут породілля порівнюється з горщиком каші, який під час хрестинного обіду обов'язково розбивають, і ця магична дія символізує оновлення життя [4: 324], а те, що вона впала “с печі”, означає оновлення життя роду.

Піч є важливим предметним символом роду для дитини. Так, наприклад, дитяче місце після пологів в окремих українських селах хоронили під опічком. “Це мало прив'язати дитину до отчої хати, родинного вогнища” [6: 24]. Пізніше хрещена мати клала дитину під піч як символ того, що немовля прийнято у члені роду [4: 323].

Отже, різноаспектний символ вогню (вербальний і акціональний) в обряді народження дитини, виконуючи захисну і очисну функції, перш за все свідчить про тісний зв'язок у міфологічній свідомості предків народження або творення Всесвіту (макрокосму) з народженням дитини (мікрокосму).

По-друге, оберегом був не тільки вогонь, а і піч, вуглина, червоний колір. З останніми пов'язані символічні дії, що виконували і повитуха, і сама жінка до і після пологів.

Символіка вогню в описаному обряді, а також етимологічні та етнографічні дослідження переконливо свідчать, що наші далекі предки уособлювали у вогні божественну силу небесних світил: Сонця, Місяця, Зорі.

1. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Універс, 2000. — 191 с.
2. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — 336 с.; іл.
3. Войтович В. М. Українська міфологія. — Вид. 2-е, стереотип. — К.: Либідь, 2005. — 664 с.; іл.
4. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Пер. с нем. К. Д. Цивиной. — М.: Наука, 1991. — 511 с.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. Кн. II, т. 3: (Весняний цикл); т. 4: (Літній цикл). — Факс-вид. — К.: Обереги, 1994. — 528 с.
6. Кондратович О. П. Народина, або Дарована Богом свіча: родинні звичаї Західного Полісся. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — 132 с.
7. Максимович, Михайло. Дні та місяці українського селянина / Пер. з рос. — К.: Обереги, 2002. — 189 с.
8. Небо України. Поетич. антол. / За упоряд. та ред. В. Коломійця. — К.: Укр. письменник, 2001. — Кн. I. — 479 с.
9. Нечуй-Левицький, Іван. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. — 2-е вид. — К.: Обереги, 2003. — 144 с.
10. Сто найвідоміших образів української міфології. — К.: Орфей, 2002. — 448 с.
11. Таранець В. Г. Про генетичну спорідненість назв Сонця і Місяця у мовах (на матеріалі слов'янських та германських мов) // Слов'янський збірник. Вип. VI. — Одеса: АстроПринт, 1999. — С. 67–72.
12. Таранець В. Г. Арії. Слов'яни. Руси: походження назв Україна і Русь: Монографія. — Одеса: ОРДУ НАДУ, 2004. — 296 с.
13. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. — К.: Либідь, 1994. — 256 с.; іл.
14. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. — К.: Наукова думка, 1974. — 782 с.
15. Українські символи (за ред. М. К. Дмитренка). — К.: Народознавство, 1994. — 140 с.
16. Элиаде, Мирча. Тайные общества: Обряды инициации и посвящения / Пер. с франц. — К.: София, М.: Гелиос, 2002. — 352 с.

УДК 811.161.2'246.2'272

А. О. Велика

ДВОМОВНІСТЬ І МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ (Оглядний аналіз)

У статті розглядаються основні напрямки мовної політики, аналізується поняття “державна мова”.

Ключові слова: мовна політика, мовна ситуація, білінгвізм, державна мова.

The article deals with main tendencies of language policy. The term “the state language” is also analyzed.

Key words: language policy, linguistic situation, bilingualism, the state language.

Одним із актуальних і надзвичайно важливих питань в Україні стає вивчення мовної ситуації і розв'язання проблем, пов'язаних з українсько-російською двомовністю. Адже мовне питання є не лише лінгвістичним, а також і соціальним, політичним, культурним.

Мовні ситуації поділяють на одномовні (ендогосні) та багатомовні (екзогосні).

Із багатомовних ситуацій найпоширенішою є двомовність, або білінгвізм. “ При білінгвізмі дві мови співіснують у межах одного колективу, який користується двома мовами в різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту ” [12: 177].

Виникає питання про ступінь знання мов при білінгвізмі. Наприклад, у словниках лінгвістичної термінології Ж. Марузо і О. С. Ахманової висловлювалися погляди, що білінгвом можна визнати лише ту особу, яка досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією до іншої. Але ще А. Мейє відзначав, що при двомовності не можна досягнути однакового рівня знань двох мов, а А. Мартіне називав розуміння білінгвізму як рівне володіння двома мовами “ найвною концепцією ”. Питання про ступінь володіння білінгвами другою мовою слід вважати дуже важливим, воно набуває особливого значення під час трактувань поняття білінгвізму. Так, наприклад В. А. Аврорин вважає, що “ двомовністю слід визнати однаково вільне володіння двома мовами. Інакше кажучи, двомовність